(DOI): 10.22092/IRN.2017.111421

دیدگاه

کنترل بحران زوال جنگل‌های زاگرس در گرو اجرای «برنامه اقدام»

مهدی پورهاشمی*[1]، علی‌اصغر معصومی[2]، محمدرضا مروی مهاجر[3]، خسرو ثاقب‌طالبی[2]، فرهنگ قصریانی[2]، ابراهیم عزیزخانی[2]، پژمان پرهیزکار[2]، جعفر حسین‌زاده[4]، سیدکاظم بردبار[4]، حسن جهانبازی گوجانی[4]، مجید توکلی[4]، یحیی خداکرمی[4]، مرتضی ابراهیمی رستاقی[5]، کامران پورمقدم[5] و مسعود خانجانزاده[5]

حدود یک دهه است که جنگل‌های زاگرس مبتلا به پدیده‌ای جدید و نوظهور به‌نام زوال بلوط (Oak decline) هستند که شرایط منحصربه‌فرد و خاصی را در این جنگل‌ها ایجاد کرده و باعث خشکیدگی بخش‌هایی از اندام درختان بلوط یا کل درخت و مرگ‌ومیر آن شده است. هرچند بروز این بحران در سایر نقاط دنیا به‌ویژه جنگل‌های بلوط اروپا سابقه طولانی (بیشتر از یک قرن) دارد، اما در ایران برای اولین بار حدود یک دهه پیش آغاز شد. متأسفانه به‌دلیل وجود شرایط مساعد این بحران به‌سرعت گسترش پیدا کرد، به‌طوری‌که به‌استناد آمار موجود، در سال ۱۳۹۳ سطح آلوده بالغ بر یک میلیون هکتار شد. گستره بروز این بحران جنگل‌های استان‌های ایلام، فارس، لرستان، چهارمحال و بختیاری، کهگیلویه و بویراحمد، کرمانشاه و خوزستان را دربر گرفته است و گونه اصلی متأثر نیز بلوط ایرانی (*Quercus brantii* Lindl.) است. بحران زوال بلوط خسارت‌های بسیاری را به پیکره جنگل‌های زاگرس وارد ساخته (شکل‌های ۱ و ۲) و دامنه گسترش آن گونه‌های دیگر جنگلی را نیز متأثر کرده است. آسیب‌های وارده هم از بعد مادی و هم از سایر ابعاد همانند ارزش‌های زیبایی‌شناختی این جنگل‌ها، نقش بی‌بدیل آنها در تأمین منابع آبی منطقه و نقش ارزشمند این جنگل‌ها در حفاظت از خاک بسیار حائز اهمیت و قابل تأمل است.

مجموعه‌ای از عامل‌های زیستی (آفات و بیماری‌ها) و غیرزیستی (ازجمله عناصر اقلیمی، ویژگی‌های خاک و ریزگرد) بر وقوع این بحران تأثیرگذارند که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم با فعالیت‌های انسانی ارتباط دارند. جوامع محلی مستقر در زاگرس سالیان متمادی است که با رفتارهای متنوع خود و فشارهای مختلفی که به درختان بلوط و توده‌های جنگلی وارد می‌سازند، زمینه‌ساز بروز این بحران شده‌اند. فعالیت‌هایی ازقبیل بهره‌برداری‌های سنتی از چوب و محصولات فرعی درختان بلوط، زراعت زیراشکوب و چرای بی‌رویه دام ازجمله عامل‌هایی هستند که طی سالیان متمادی باعث تضعیف جنگل‌های زاگرس به‌طور عام و درختان بلوط به‌طور خاص شده‌اند (شکل‌های ۳ تا ۹). حمله آفات و بیماری‌ها به‌ویژه بیماری زغالی بلوط همراه با فشارهای اقلیمی همانند خشکسالی‌های متمادی، افزایش دوره خشکی و کاهش نزولات آسمانی، همچنین ضعف خاک و بستر جنگل نیز مزید بر علت شد و درمجموع این بحران با شدت و حدت کنونی به‌وقوع پیوست.

ضرورت تشکیل گروه راهبردی مدیریت بحران زوال جنگل‌های زاگرس

باتوجه به اهمیت موضوع، دستگاه‌های متولی به‌ویژه سازمان جنگلها، مراتع و آبخیزداری کشور و همچنین مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع کشور از بدو امر توجه ویژه‌ای به این بحران داشتند و کارگروه‌های مختلفی را برای پیشگیری، کنترل و مقابله با این پدیده تشکیل دادند. پس از راه‌اندازی مجدد کمیته مشورتی تدوین راهبردها برای محیط‌های طبیعی کشور در مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع کشور در سال ۱۳۹۲، بنا به تأکید ریاست محترم مؤسسه، نخستین گروه راهبردی این کمیته تحت عنوان «گروه راهبردی احیاء بوم‌سازگان جنگلی زاگرس» در بهمن

*۱- نویسنده مسئول، دانشیار پژوهش، مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع کشور، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، تهران، ایران
پست الکترونیک: pourhashemi@rifr-ac.ir
۲- عضو هیئت علمی مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع کشور، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، تهران، ایران
۳- عضو هیئت علمی، گروه جنگل‌داری، دانشکده منابع طبیعی، دانشگاه تهران، کرج، ایران
۴- عضو هیئت علمی/ کارشناس مراکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی استان‌های ایلام، فارس، چهارمحال و بختیاری، لرستان و کرمانشاه، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، ایران
۵- کارشناس سازمان جنگلها، مراتع و آبخیزداری کشور، تهران، ایران
- نویسندگان مقاله اعضاء گروه راهبردی مدیریت پایدار بوم‌سازگان جنگلی زاگرس هستند.

ماه همان سال تشکیل شد که بعدها به «گروه راهبردی مدیریت پایدار بوم‌سازگان جنگلی زاگرس» تغییر نام یافت. اعضای گروه مذکور نمایندگان و صاحب‌نظران بخش‌های سه‌گانه اجرا، آموزش و پژوهش بودند که برای تصمیم‌سازی درخصوص بحران زوال جنگل‌های زاگرس گرد هم آمدند. جلسات مکرر این گروه پس از حدود ۵ ماه منجر به تدوین «سند ملی مدیریت بحران زوال جنگل‌های زاگرس» در تیرماه ۱۳۹۳ شد. این سند حاصل خرد جمعی کارشناسان و متخصصان زاگرس بود. لازم به‌ذکر است

فعالیت‌هایی ازقبیل بهره‌برداری‌های سنتی از چوب و محصولات فرعی درختان بلوط، زراعت زیراشکوب و چرای بی‌رویه دام ازجمله عامل‌هایی هستند که طی سالیان متمادی باعث تضعیف جنگل‌های زاگرس به‌طور عام و درختان بلوط به‌طور خاص شده‌اند.

که سند مذکور پس از تدوین، به نهادها و دستگاه‌های مختلف مرتبط با موضوع و همچنین طیف گسترده‌ای از کارشناسان و متخصصان مرتبط ارسال و پس از دریافت نقطه‌نظرات ایشان، در برخی موارد اصلاح شد. این سند با توجه به اطلاعات و داده‌های گردآوری شده بخش‌های اجرا، پژوهش و آموزش و براساس مشاهدات میدانی و تجربیات مشابه جهانی (به‌ویژه کشورهای اروپایی) برای مواجهه با شرایط بحرانی پیش‌رو که منجر به بروز خشکیدگی در گستره وسیعی از جنگل‌های زاگرس شده بود، تنظیم و تدوین شد. همچنین در تنظیم این سند کلیه مواردی که برای پیشگیری، کنترل و مقابله با این بحران ضروری بود، درنظر گرفته شد.

به‌دنبال تدوین برنامه راهبردی مدیریت

شکل ۱- زوال درختان در جنگل‌های ملەسیاه ایلام (بالا: خشکیدگی کامل درخت؛ پایین: خشکیدگی بخشی از تاج)

شکل ۲- زوال درختان بلوط ایرانی در روستای چفته شهرستان گهواره، استان کرمانشاه

بحران زوال جنگل‌های زاگرس مقرر شد «برنامه اقدام بحران زوال جنگل‌های زاگرس» نیز تدوین شود. در تدوین برنامه مذکور، سند راهبردی مدیریت بحران زوال جنگل‌های زاگرس به‌عنوان محور عمل درنظر گرفته شد و اسناد و برنامه‌های دستگاه‌های ذیربط شامل سازمان جنگلها، مراتع و آبخیزداری کشور، سازمان حفاظت محیط‌زیست، سازمان امور عشایر ایران، معاونت‌های ترویج، امور تولیدات دامی و زراعی وزارت جهاد کشاورزی، مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی، وزارت نفت و مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع کشور با حضور نمایندگان آنها مورد استفاده قرار گرفت.

مفاد برنامه اقدام بحران زوال جنگل‌های زاگرس این برنامه در هفت بخش اصلی تدوین شد که عبارتند از:

۱ برنامه اقدام مدیریت جنگل

– تعیین حدود اراضی جنگلی در منطقه رویشی زاگرس با پشتوانه قانونی
– شناسایی و پهنه‌بندی مناطق آلوده
– قرق‌های مقطعی مناطق بحرانی و آسیب‌دیده (ممانعت یا محدود کردن هر نوع بهره‌برداری و دخالت عرفی) و اجرای عملیات بهداشتی و پرورشی
– بررسی توان تولید بذر گونه‌های غالب جنگل‌های زاگرس با هدف بذرکاری با گونه‌های بومی و در صورت لزوم گونه‌های پیشاهنگ و پرستار
– تجهیز و بهسازی نهالستان‌های استان‌های زاگرسی
– نهال‌کاری با گونه‌های بومی مقاوم به خشکی و کم‌نیاز با رعایت

شکل ۴- بهره‌برداری از چوب بلوط در جنگل‌های موله‌گاله شیراز، استان فارس (عکس از: مهدی پورهاشمی)

شکل ۳- سرشاخه‌زنی (گلازنی) درختان بلوط برای تأمین علوفه در جنگل‌های بانه، استان کردستان (عکس از: احمد ولی‌پور)

شکل ۵- بهره‌برداری از چوب درختان بلوط در جنگل‌های دشت برم، استان فارس (عکس از: شهرام احمدی)

شکل ۶- شخم زیراشکوب در جنگل‌های منج لردگان، استان چهارمحال و بختیاری (عکس از: حسن جهانبازی گوجانی)

شکل ۷- کشت زیراشکوب در جنگل‌های تنگ‌کلوره لردگان، استان چهارمحال و بختیاری (عکس از: محمود طالبی)

شکل ۸- کوره زغال‌گیری از درختان بلوط در جنگل‌های خرم‌آباد، استان لرستان (عکس از: پری کرمی کرد علیوند)

اصلاح ترکیب جنگل در آینده

– تغییر روش جنگل‌شناسی شاخه‌زاد با هدف افزایش سهم پایه‌های دانه‌زاد و با تأکید بر تنوع گونه‌ای

– ممانعت از برداشت محصولات فرعی جنگل در بوم‌سازگان مناطق آلوده

– انجام عملیات آبخیزداری نظیر مدیریت هرزآب و ذخیره نزولات در بوم‌سازگان مناطق آلوده

۲ برنامه اقدام امور تولیدات دامی

– ممانعت یا محدود کردن چرای دام در بوم‌سازگان مناطق آلوده

– عدم صدور پروانه چرای دام جدید در جنگل‌های زاگرس و لغو پروانه‌های موجود

– ساماندهی و تعدیل دام ساکن در جنگل‌های زاگرس به‌منظور خروج کامل دام در درازمدت

– ساماندهی و نظام‌مندی دام عشایر کوچ‌نشین در راستای پرواربندی نیمه‌صنعتی

۳ برنامه اقدام امور تولیدات زراعی

– ممنوعیت کامل کشت زیراشکوب درختان جنگلی

۴ برنامه اقدام انرژی

– تأمین سوخت فسیلی مورد نیاز جنگل‌نشینان زاگرس

– جایگزینی تدریجی سوخت فسیلی با انرژی‌های پاک

۵ برنامه اقدام ترویج و مشارکت مردمی

– تشکل‌سازی جوامع محلی (ترجیحاً در قالب محدوده‌های عرفی)، تشکیل صندوق‌های خرد اعتباری و کارگاه‌های ظرفیت‌سازی و الگوهای نمونه موفق

– توانمندسازی جوامع محلی در راستای کاهش فشار بهره‌برداری از جنگل‌های زاگرس

– استفاده از توان تولیدی اکوسیستم سازگار با پایداری جنگل (توسعه صنایع دستی، مهار و کنترل آب‌های فصلی، زراعت چوب، پرورش زنبور عسل، پرورش قارچ، توسعه گردشگری سبز و غیره)

– اطلاع‌رسانی در سطح ملی، منطقه‌ای و محلی و جلب مشارکت‌های مردمی و سازمان‌های غیردولتی (سمن‌ها) در راستای برنامه‌های پیشنهادی

– برگزاری کارگاه‌های آموزشی با موضوع زوال بوم‌سازگان جنگلی زاگرس به‌منظور ارائه جدیدترین دستاوردها و بحث و تبادل نظر در این خصوص در سطوح منطقه‌ای و ملی

– استفاده از ظرفیت رسانه‌های عمومی کشور نظیر صداوسیما، روزنامه‌ها و تریبون‌های عمومی به‌منظور فرهنگ‌سازی در

شکل ۹- چرای دام در جنگل‌های آرمرده بانه، استان کردستان (عکس از: احمد ولی‌پور)

زمینه آشنایی، حفاظت و احیای زیست‌بوم‌های طبیعی کشور

۶ برنامه اقدام ارزیابی، پایش و نظارت

- تقویت، تجهیز و توسعه مراکز، ایستگاه‌ها و سایت‌های پژوهشی در منطقه زاگرس
- ایجاد شبکه پایش و ثبت اطلاعات مرتبط با زوال جنگل‌های زاگرس (شامل ساختار توده‌های جنگلی، آفات و بیماری‌ها، گیاهان گل‌دار و بی‌گل)

۷ برنامه اقدام محیط زیست

- گزینش مناطق مناسب به‌عنوان ذخیره‌گاه جنگلی در رویشگاه‌های نمونه زاگرس (با اولویت مناطق حفاظت‌شده سازمان حفاظت محیط‌زیست) هر استان با حداکثر مساحت ممکن
- تأکید بر اجرای طرح‌های کلان توسعه منطقه‌ای سازگار با محیط زیست
- الزام ارزیابی محیط‌زیستی برنامه‌ها و پروژه‌های توسعه‌ای در هر سطح و اندازه در منطقه رویشی زاگرس
- ارزش‌گذاری اقتصادی کارکردهای محیط‌زیستی زیست‌بوم زاگرس
- ممنوعیت دفن زباله در جنگل
- ساماندهی و بازیافت پسماندها با استفاده از فناوری‌های نوین به‌منظور جلوگیری از دفن زباله در جنگل
- حفظ، احیاء و توسعه تنوع زیستی زاگرس
- ثبت ملی و بین‌المللی جنگل‌های زاگرس به‌عنوان میراث طبیعی و رعایت اصول مربوط به آن

تدوین برنامه راهبردی مدیریت بحران زوال جنگل‌های زاگرس و پیرو آن برنامه اقدام بحران زوال جنگل‌های زاگرس، ارائه طریقی برای سازمانها و نهادهای ملی، منطقه‌ای و استانی است تا بتوان در مسیر پیشگیری، کنترل و مقابله با بحران زوال بلوط گام برداشت. آنچه که مسلم است هرچند این پدیده برای اولین بار در کشور رخ داده است، اما درصورت عدم مدیریت مطلوب، به‌طور قطع در آینده تکرار خواهد شد. در این صورت، عوارض احتمالی بروز مجدد این بحران بسیار خطرناک و جبران‌ناپذیر خواهد بود. به‌نظر می‌رسد اکوسیستم شکننده و ناپایدار زاگرس تحمل مواجهه با چنین بحران‌هایی را در آینده نخواهد داشت، بنابراین اجرای برنامه اقدام پیشنهادی که با همفکری و همکاری کارشناسان و نمایندگان بخش‌های اجرا، آموزش و پژوهش تدوین شده است، می‌تواند برای برون‌رفت از شرایط بحرانی کنونی در جنگل‌های زاگرس بسیار مثمر ثمر باشد. امید است مسئولین ذیربط و دولتمردان در تحقق برنامه پیشنهادی بسیار مجدانه عمل کنند.